

ОСОБИСТІСНО-ДІЯЛЬНІСНИЙ ПІДХІД ДО ФОРМУВАННЯ МОВЛЕННЄВОЇ ОСОБИСТОСТІ ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

У статті подано визначення понять «особистість», «діяльнісний підхід», «діяльність», «мовленнєва особистість старшого дошкільника»; з'ясовано роль особистісно-діяльнісного підходу у формуванні мовленнєвої особистості дітей старшого дошкільного віку.

Ключові слова: мовленнєва особистість, діти старшого дошкільного віку, особистісно-діяльнісний підхід, діяльність.

За терміном «діяльнісний підхід» закріпилися такі значення: 1) це методологічний напрям досліджень, в основі якого лежить категорія предметної діяльності (Б. Ананьєв, Л. Виготський, П. Гальперін, Д. Ельконін, О. Запорожець, О. Леонтєв, О. Лурія, В. Мясищев, С. Рубінштейн та ін.); 2) це теорія, що розглядає психологію як науку про породження, функціонування і структуру психічного відображення у процесах діяльності індивідів (О.М.Леонтєв). Науковці по-різному підходять до визначення означеного підходу, але всі вони визнають, що без нього не можна вивчити розвиток і формування особистості. Діяльність є першоосновою існування і розвитку суспільства, всіх його цінностей, джерело життя людини, розвитку й формування її особистості (Г.Щукіна).

О.Леонтєвим визначено психологічну будову діяльності: потреба – мотив – мета – умови досягнення мети. Так, процес розглядається як мотив, мета як дія, умови здійснення дії – як операція. Розмежування О.М. Леонтєвим понять «діяльність», «дія», «операція» і установа їх діалектичного взаємозв'язку доводить, що від мотивів діяльності залежить її особистісний смисл, готовність до реалізації мети. Мотив діяльності може переходити на мету дії, перетворюючи дію в діяльність. Перехід мотиву, за О.М.Леонтєвим, є виключно важливим моментом, на основі якого виникають якісно нові ставлення людей до дійсності. Зміни в ієрархії мотивів призводять до того, що одні мотиви набувають провідної смислоутворювальної функції, а інші стають підкореними, відіграючи роль стимулів. Єдина взаємопов'язана система мотивів діяльності, що виникає в їх розвитку, і складає психологічний фундамент особистості [10: 59].

Діяльність – це форма активної цілеспрямованої взаємодії людини з довкіллям, що відповідає потребі, яка викликала цю взаємодію, як «необхідність» у чому-небудь (С.Л.Рубінштейн). Потреба є передумовою, енергетичним джерелом діяльності. Натомість сама по собі потреба не визначає діяльність – її визначає те, на що вона спрямована, тобто її предмет. Під предметом розуміють не просто природний об'єкт, а предмет культури, в якому зафіксований певний суспільно відпрацьований спосіб дії з ним. Саме предмет діяльності надає їй певну спрямованість.

С.Л.Рубінштейн визначив чотири найбільш істотні особливості діяльності: 1) діяльність завжди здійснюється суб'єктом чи суб'єктами; 2) вона є змістовою, реальною, предметною, а не символічною і фіктивною; 3) вона завжди є творчою; 4) самостійною [9: 106]. Учений наголошував на тому, що мовлення засвоюється дитиною лише на основі її практичних контактів з довкіллям в умовах безпосереднього спілкування.

М.Каган виокремлює чотири види людської діяльності: творча, пізнавальна, ціннісно-орієнтаційна, комунікативна, органічне поєднання яких зумовлює п'ятий вид – художню діяльність.

У діяльнісному підході віддзеркалюються положення філософської і загальнонаукової системної методології щодо вивчення людини: для того, щоб вивчити особистість як активний «елемент» системи, що розвивається, необхідно виокремити таку основу цієї системи, яка визначає розвиток і функціонування особистості. Такою основою, на думку О. Асмолова, є предметна діяльність. Саме діяльність, яка реалізує об'єктивні суспільні відношення людини у світі, є субстанцією особистості [2: 89-90].

Діяльність, за твердженням О.Леонтєва, це одиниця життя, опосередкована психічним відображенням, реальна функція якого полягає в тому, що воно орієнтує суб'єкта у предметному світі [8:82]. У такому розумінні діяльність здійснюється певною людиною – суб'єктом. Людина як суб'єкт діяльності планує, організує, спрямовує, коригує її. Водночас сама діяльність формує людину як суб'єкта. Суб'єктність діяльності розглядається як одна з провідних її характеристик (К.Абульханова-Славська, А.Брушлинський, В.Давидов, В.Лекторський, С.Рубінштейн та ін.).

Отже, суб'єктність діяльності виражається в активності, впливу суб'єктного досвіду на процес діяльності. Так, мовленнєва діяльність опосередкована мовою й обумовлена суб'єктним досвідом особистості мовця (О.Леонтєв).

За словами Г.Костюка, зв'язок між діяльністю особистості та її психічними властивостями багатозначний. В одній і тій же діяльності психічні властивості здебільшого проявляються по-різному: властивості особистості, що утворюються в ході діяльності, включаються у структуру її подальшої діяльності, диференціюються, інтегруються й стають компонентами більш складного цілого, яким є структура особистості, тобто стійка й разом з тим динамічна система психічних властивостей [6: 81].

За твердженням О.Асмолова, в діяльнісному підході розкривається положення про те, що аналіз системи діяльності, які реалізують життя людини в суспільстві, призводить до розкриття такого багаторівневого системного утворення, як особистість [2: 91].

У методології діяльнісного підходу провідним положенням є те, що поведінка людини у світі і її пізнання дійсності носять активний характер (М. Басов, О. Леонтєв, С.Рубінштейн). Ученими визначено такі підходи до

принципу активності: 1) найбільш традиційний, полягає в тому, що в ньому досліджується залежність пізнання світу людиною від різного роду цінностей, настанов, потреб, емоцій і минулого досвіду, які визначають вибірковість і спрямованість діяльності суб'єкта; 2) другий підхід є антиподом різних уявлень щодо поведінки, заснованої на принципі активності (Н.Бернштейн, П.Гальперін, О.Леонтьєв); 3) третій підхід розкриває саморух діяльності [2: 102-105].

У філософській концепції діяльності (Гегель, Е.В. Ільєнков, Е.Г.Юдин та ін.) розглядаються дві її сторони – «опредмечування» і «розпредмечування», що виражають собою протилежність, єдність і взаємопроникнення різних сторін людської предметної діяльності. При опредмечуванні людські здібності переходять у предмет і втілюються в ньому, завдяки чому предмет стає соціальним, культурним чи людським предметом. Опредмечуючись, істотні людські сили переходять у предмети, об'єкти, явища культури. Надалі у подальшій діяльності відбувається їх розпредмечування, тобто розкриття істотних людських сил, вибирання їх із предметів, явищ, об'єктів, - наразі – об'єктів самої діяльності [4: 102].

Буттям особистості є діяльність, бо «сама в ній поєднуються воєдино природне, соціальне й культурне – три іпостасі людини як унікальної істоти» (М.Каган). Отже, з одного боку, характер діяльності здебільшого визначає особистісний зріст людини, а з іншого, - особистість виступає суб'єктом діяльності.

Проблема діяльності органічно пов'язана з проблемою свідомості. У межах діяльнісного підходу свідомість і діяльність розглядають в єдності. Діяльність трактується, як: а) умова виникнення, фактор формування і об'єкт застосування свідомості людини; б) форма активності свідомості; в) регулятор поведінки і дій людини.

Отже, ефективність виконання діяльності залежить від ставлення особистості до тих об'єктів, заради яких розгортається діяльність, тобто у діяльності відбувається формування і розвиток особистості. Відповідно до культурно-історичної теорії Л. Виготського, висхідним суб'єктом психічного розвитку є не окрема людина, а група людей; в їх соціально-культурній діяльності і під її вирішальним впливом формується індивідуальний суб'єкт, який на певній стадії становлення набуває автономної свідомості й переходить до «рангу» суб'єкта, що розвивається.

Тому в руслі дослідження необхідно розглянути феномен особистості, що реалізує певну діяльність. Науковці по-різному визначають особистість: це система мотиваційних ставлень суб'єкта (А.Орлов), це психологічне новоутворення, що формується в життєвих відносинах індивіда, в результаті перетворення його діяльності; особистість людини породжується діяльністю (О.Леонтьєв), це суб'єкт творчої індивідуальної діяльності (В.Давидов), визначається безпосередньо – через зміну буття інших людей, з якими людина вступає у спілкування і спільну діяльність (В.Петровський). Ю.Караулов визначив поняття «мовна особистість», що додатково наповнює зміст феномена «особистість» загалом. Мовна особистість, за словами вчених, починається з пробудження індивідуальної мовотворчості, яка забезпечує вільне самовираження особистості у різних сферах людського спілкування; мова шліфує, карбує думку, а оригінальна думка завжди здобувається на визнання, коли вона втілена в досконалому, інформативно повноцінному, переконливому слові (С. Єрмоленко, Л. Мацько).

Основи особистісно-діяльнісного підходу були закладені вченими (Б.Ананьєв, Л.Виготський, О. Леонтьєв, С.Рубінштейн), де особистість розглядається як суб'єкт діяльності, яка сама, формуючись у діяльності і в спілкуванні з іншими людьми, визначає характер цієї діяльності і спілкування (І.Зимняя).

Особистісно-діяльнісний підхід у своєму особистісному компоненті передбачає, що в центрі навчання знаходиться той, хто навчається, - його мотиви, цілі, неповторний психологічний склад, тобто дитина як особистість. Виходячи з інтересів того, хто навчається, педагог формує, спрямовує і коригує весь освітній процес у цілях розвитку його особистості. У процесі навчання максимально враховуються національні, індивідуально-психологічні, статеві особливості тих, хто навчається [4: 98-99].

Суспільство визначає форми діяльності і свої вимоги до діяльності індивіда, а особистість відпрацьовує свої, тобто індивідуальні форми активності і пов'язує це все в діяльності. Залежність особистості від суспільних відношень опосередковується її позицією в цих відношеннях і характером її активності, особливості якої у свою чергу визначається її життєвим шляхом. Особистісна активність проявляється у становленні людини суб'єктом діяльності, коли в неї виникає власне ставлення до діяльності, створюється свій «стиль» її здійснення [1: 151].

Цінність діяльності для особистості пов'язана насамперед з можливістю самовираження, застосування своїх здатностей, з можливістю творчості.

Особистісно-діяльнісний підхід формує активність самої дитини, її готовність до навчальної діяльності; з позиції дитини передбачає єдність зовнішніх і внутрішніх мотивів у неї, де зовнішнім є мотив досягнення, а внутрішнім – пізнавальний мотив. Означений підхід означає прийняття навчального завдання і задоволення від його рішення у співробітництві з іншими, хто навчається. Це є основою, за словами І.О. Зимньої, не лише почуття компетентності і аффіліації як компонентів власного достоїнства, але здебільшого і почуття впевненості в собі як передумови самоактуалізації [4: 115].

Особистісно-діяльнісний підхід у навчанні означає, що насамперед в цьому процесі вирішується основне завдання освіти – створення умов розвитку гармонійної, морально вдосконаленої, соціально активної через активізацію внутрішніх резервів, професійно компетентної особистості, що само розвивається. «Особистісний» компонент цього підходу означає, що все навчання будується з урахуванням минулого досвіду того, хто навчається, його особистісних особливостей в суб'єкт – суб'єктній взаємодії. Навчання «переломлюється» через особистість того, хто навчається, через його мотиви, ціннісні орієнтації, цілі, інтереси, перспективи тощо; воно приймає їх та узгоджується з ними [4: 116].

Матеріальне й ідеальне тісно пов'язані через практичну діяльність людей. У суб'єктивному образі об'єктивного світу ідеальне розкривається через предметне буття об'єкта та його функції у практичній діяльності. Ідеальне, навіть у вигляді примарних, первинних відчуттів – виступає як «спосіб представлення об'єкта суб'єкту»

(П.Гальперін). У цих складних процесах відображення дійсності, неможливих без здійснення такого органа, як мозок, формується не лише людська свідомість, але на її основі і разом з нею – мова. Як слушно зауважує О.Кубрякова, у процесі людської діяльності її матеріальне «переводиться» в ідеальне, інтеріоризується, і поступово, з розвитком мовлення, ідеальне стає усе більш пов'язаним із мовою. Водночас, учена наголошує на тому, що не слід пов'язувати все ідеальне в голові людини з мовою [7: 23]. Діяльність повинна бути не лише цілеспрямованою, соціально-детермінованою, але й певним чином структурованою, що має власні засоби її здійснення. Саме тому діяльність має три боки: цільовий, мотиваційний і виконавчий. Це розмежування, на думку О.Кубрякової, є надзвичайно важливим для розуміння мовленнєвої діяльності, оскільки вона подекуди розглядається насамперед як «виконавча» [7: 25]. У мовленнєвій діяльності виражені психічні процеси сприйняття, пам'яті (накопичення й зберігання мовленнєвого досвіду), мислення (внутрішнє мовлення виступає засобом мислення), свідомість (підтримує зворотній зв'язок через внутрішній діалог), емоції і т. ін. Саме в мовленнєвій діяльності через спілкування людина може пізнати саму себе.

О.С.Кубрякова визначила відмінності мовленнєвої діяльності від інших видів діяльності: 1) неправомірність ототожнення діяльності з процесом, що базується на установленні ієрархії цих понять: сам процес зовнішнього прояву мовлення (в усній чи письмовій формі) – це лише частина мовленнєвої діяльності, що складається не тільки з послідовної зміни різних станів чи переходу із одного стану в інший (процесу), але й активності мовця-суб'єкта, що викликає цю зміну станів і диктує їх послідовність, тривалість, якісну специфіку; 2) унікальність мовленнєвої діяльності як діяльності, що базується відповідно до інших типів діяльності, з одного боку, і відповідно до явищ комунікації, - з іншого (вербальні і невербальні процеси і засоби спілкування) [7: 27-28].

Отже, мовлення як своєрідна діяльність посідає центральне місце у психічному розвитку особистості. Під його впливом формується особистість людини: її свідомість і самосвідомість, погляди, воля, характер тощо (О.Леонт'єв).

Обслуговуючи різні види людської діяльності, мовлення виступає завжди в одній і тій самій якості, водночас суміщуючи виконання декілька функцій, і «більшість мовленнєвих актів має багатоцільовий характер» (Є.Супрун). Ідеальний мовленнєвий акт повинен відобразити спрямованість мовленнєвої діяльності на реалізацію сукупності намірів мовця: вступити у спілкування, передати інформацію іншій людині і зробити це з якоюсь метою.

Процес розвитку діяльності, її ускладнення найбільш інтенсивно протікає у дитини, що росте, визначаючи становлення її як особистості. Причому це не простий рух, що здійснюється у вигляді переходу від однієї суми видів діяльності до іншої при їх накопичуванні і взаємопроникненні, а закономірний розвиток, процес якого забезпечує засвоєння дитиною як дій, операцій, так і мотивів, цілей, соціальних норм. Засвоюючи завдання і мотиви людської діяльності і ті норми відношень, в які вступають люди у процесі її здійснення, діти оволодівають новими предметними діями, необхідними для виконання діяльності дорослих. Діяльність дитини всередині системи «дитина – суспільний предмет» і «дитина – суспільний дорослий» представляє єдиний процес, у якому формується її особистість [10: 71-72].

Життя дитини тим багатше, чим ширше вона залучена на кожному етапі онтогенезу в різні форми діяльності. Тому, за словами Д.І.Фельдштейна, слід зберігати активну позицію особистості в уже засвоєних нею на попередніх етапах розвитку типах діяльності й доповнення новим провідним типом діяльності [10: 73].

Відповідно до теорії періодизації психічного розвитку, в кожному віковому періоді дитина здійснює різні види діяльності, один із яких є провідним. Внутрішня потреба старших дошкільників спілкуватися, самовиражатись у мовленні дозволяє виокремити мовленнєву діяльність як провідну в цьому віці.

Т.Шамова й Т.Давиденко сформулювали основні положення особистісно-діяльнісного підходу, з-поміж яких суттєвими для нашого дослідження є: 1) пріоритетність особистісно-сміслові сфери дитини, педагога як суб'єктів педагогічного процесу, що забезпечується виконанням таких умов: а) підтримки, стимулювання розвитку кожної дитини як індивідуальності; б) створення умов для задоволення персональних освітніх і культурних потреб дітей; в) всебічне сприяння самореалізації особистості; г) забезпечення стимулювального характеру педагогічної взаємодії; 2) включення особистісного досвіду дитини в педагогічний процес,... тому педагог має стимулювати дітей до актуалізації їхнього суб'єктивного досвіду, який накопичується ними у процесі пізнання довкілля, під час спілкування з іншими людьми, в різних видах діяльності. Зміст такого досвіду включає три компоненти: когнітивний (основні уявлення, поняття), операційний (операції, прийоми, алгоритми виконання певних дій), аксіологічний (особистісні смисли, цінності, установки); 3) культивування унікального досвіду дитини, йдеться про стимулювання в дитині індивідуального бачення світу, відчуттів і т. ін.

У руслі дослідження слугують на увагу визначені І.Зимньою принципи організації навчання: центрованість навчання на особистості дитини; управління процесом свідомого засвоєння способів мовленнєвої діяльності; організація навчання як суб'єкт-суб'єктного навчального співробітництва вихователя й дитини; здійснення педагогічного процесу як рівно партнерської взаємодії, що виражає гуманістичне ставлення до дитини [5: 36-76].

Отже, одним із провідних видів діяльності було обрано навчально-мовленнєву, у процесі якої відбувається розвиток мовленнєвих умінь і навичок, збагачується словник, удосконалюється звуковимова і виразність мовлення, формується мовна особистість дітей старшого дошкільного віку.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Абульханова-Славская К.А.* Стратегия жизни / Ксения Александровна Абульханова-Славская. – М. : Мысль, 1991. – 299 с.
2. *Асмолов А.Г.* Психология личности : [учебник] / Александр Георгиевич Асмолов. – М. : Издательство МГУ, 1990. – 367 с.
3. *Выготский Л.С.* Избранные психологические исследования / Лев Семенович Выготский. – М. : АПН РСФСР, 1957. – 517 с.
4. *Зимняя И.А.* Педагогическая психология : [учеб. пособие] / Ирина Алексеевна Зимняя. – Ростов н/Д.: Изд-во «Феникс», 1997. – 480 с.
5. *Зимняя И.А.* Психология обучения неродному языку / Ирина Алексеевна Зимняя. – М. : Русский язык, 1989. – 219 с.
6. *Костюк Г.С.* Избранные психологические труды / Г.С. Костюк / Под ред. Л.Н. Прокопиенко. – М. : Педагогика, 1988.-304 с.
7. *Кубрякова Е.С.* Номинативный аспект речевой деятельности / Елена Самойловна Кубрякова / Отв. ред. Б.А. Серебренников. – [Изд. 2-е.]. – М. : Издательство ЛКИ, 2008. – 160 с.
8. *Леонтьев А.Н.* Деятельность. Сознание. Личность / Алексей Николаевич Леонтьев. – М. : Политиздат, 1975. – 304 с.
9. *Рубинштейн С.Л.* Принцип творческой самодеятельности / С.Л. Рубинштейн // Вопросы психологии. – 1986. – №4. – С. 104-106.
10. *Фельдштейн Д.И.* Психология развивающейся личности / Д.И. Фельдштейн. – М. : Изд-во "Институт практической психологии"; Воронеж: НПО "МОДЭК", 1996. – 512 с.

Подано до редакції 30.05.12
